

Bir Yöntem Arayışı Olarak İslam Sosyolojisi

Kadir CANATAN*

The Sociology of Islam in a Search for a Method

Citation/©: Canatan, Kadir, (2012). The Sociology of Islam in a Search for a Method, Milet ve Nihal, 9 (3), 33-48.

Abstract: In the recent years, the possibility of Islamic sociology has been discussed frequently as a controversial subject, especially, by the sociologists of religion. Since the emergence of this academic field, a series of problems related to the Islamic sociology have become visible. Probably, the most important one of these is methodological problem for the reason that, if we would want to talk about the existence of a distinctive area and about constituting a sociological practice independent from the historical conditions in the "West", we, inevitably, need a method. This assumption constitutes the main theme of this article. In this context, firstly, the methodological problem of sociology, which is a product of western historical condition, will be discussed; then, the efforts in solving the methodological problems of Islamic sociology will be examined. In the end of the paper, suggestions for overcoming the aforesaid problem will be also provided.

Key Words: Islamic sociology, pragmatic approach, principal approach.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, [kadircanatan@yahoo.com].

Atıf/©: Canatan, Kadir, (2012). Bir Yöntem Arayışı Olarak İslam Sosyolojisi, Milet ve Nihal, 9 (3), 33-48.

Öz: Son yıllarda ülkemiz düşünce dünyasında özellikle din sosyologları tarafından İslam Sosyolojisinin imkânı sıklıkla tartışma konusu edilmektedir. Bu alanın belirmesinin beraberinde İslam sosyolojisine dair bir dizi sorun da görünür hale gelmiştir. Bu sorunların belki de en önemlisi yöntem sorunudur. Çünkü kendine has bir alanın varlığından söz etmek ve "batı"nın tarihsel koşullarından farklı bir sosyoloji pratiği geliştirmek istiyorsak bunun zaruri koşulu yöntemdir. Bu sebeple makalenin konusu İslam sosyolojisinin yöntem arayışlarıdır. Bu bağlamda öncelikle "batı" tarihsel koşullarının ürünü olan sosyolojinin yöntem sorununa değinilecek ve buna müteakiben İslam sosyolojisinin yöntem arayışını çözme çabaları ele alınacaktır. Ayrıca bu alandaki yöntem sorununu aşabilmek için yapılması gerekenler tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam sosyolojisi, pragmatik yaklaşım, ilkesel yaklaşım.

Giriş

Bilimsel bir disiplinin kurulması için üç şeye ihtiyaç vardır: İsim, konu ve yöntem. Sözelimi İbn Haldun, Mukaddime'de "ilm-i umran" diye bir bilimden bahseder ve bunun konusunu "umran" olarak belirlemiştir. Umran, üreten bir varlık olarak insanın kendi eliyle ürettiği her şeyi kapsar. Günümüz deyimleriyle buna bir yönüyle kültür ve medeniyet, diğer bir yönüyle de toplumsal yaşam diyebiliriz. Toplumsal yaşam, ihtiyaçları karşılamak için kurulur, kültür ve medeniyet ise bu yaşamın bir sonucudur. Batı'da sosyoloji, Comte tarafından önce "sosyal fizik" olarak adlandırılmış, daha sonra ise "sosyoloji" isminde karar kılınmıştır. Buna karşın farklı alan tanımları yapılmıştır. Mesela Durkheim toplumsal olguları (evlilik, boşanma, suç, işsizlik vs.) sosyolojinin konusu olarak tanımlamıştır. Toplumsal olgular, adeta bizim dışımızda ve bize baskı yapan şeylerdir. Durkheim, olguların şeyler (nesnelere) gibi algılanmasını ister. Durkheim'ın karşısına koyabileceğimiz Weber ise, toplumsal eylemleri sosyolojinin konusu ilan eder. Başka bir deyişle Durkheim, sosyolojinin konusu olarak olguları mümkün olduğunca öznenen bağımsızlaştırarak ve genelleştirerek ele alırken, Weber bunun tersine olguları öznelere üzerinden anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Böylece söz konusu kişiler arasında iki farklı sosyolojinin de kurucusu olmuşlardır.

Bilimsel bir disiplinin inşasında üçüncü önemli mesele, yöntem sorunudur. *Yöntem*, metot kelimesinin Türkçe karşılığı olup “yön” veya “yöneliş” ifade eder. Grekçe bir kelime olan *Metot* ise, araştırmannın yapılma biçimi veya izlenmesi gereken yol anlamına gelir. Daha teknik olarak belirli bir amaca ulaşmak için seçilen yol ve çalışma biçimine ilişkin prosedürlere metot adı verilir. Eğer ulaşmak istenen amaç bilimsel bilgi ise, bunun için seçilen yöntem bilimsel yöntem denir. Arapça’da yöntem ve metot anlamında *usûl* sözcüğü kullanılır. Usûl, bir meselede izlenen yol anlamına gelmekle birlikte, kelimenin kök anlamı dikkate alınırsa usûl asılla alakalı bir şeydir. Bu anlamda usûlü konuşmak, asılları/temelleri konuşmak demektir. Çünkü usûl, asıldan türemektedir. Daha sonraki tartışmalarımızda bu hususa tekrar döneceğiz.

İslam sosyolojisi ile ilgili tartışmalarda yöntem sorunu, gündeme gelen başlıca tartışma konularından birisidir. Bu konuda kişiler genellikle iki yaklaşımdan birini tercih ederler. Bazı kişiler, pragmatik bir tutum sergilerken, bazı kişiler de ilkesel bir tutumda ısrarlıdırlar. Bu makalenin amacı, İslam sosyolojisi tartışmalarında yöntemle ilgili görüşleri eleştirel bir tarzda tartışmak ve bu konuda bir sonuca ulaşmaktır. Ama başlarken, bu tartışmaların henüz yeni olduğunu ve hala yoğun ve ciddi fikirlerin ortada olmadığını belirtmek gerekir. Bu nedenle tartışmanın Batı literatüründe yapılaş biçimini dikkate alarak, söz konusu yaklaşımların ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Yöntem Sorununa Farklı Yaklaşımlar

1.1. Pragmatik Yaklaşım

Pragmatik tutumu benimseyenler, İslam sosyolojisi tartışmalarında orijinal bir konu ve yöntem belirlemek yerine hızla Batı sosyolojisinden yöntemler devşirmek suretiyle bu sorunun çözülebileceğine inanmaktadır. Bu yaklaşıma göre yöntem meselesi, üzerinde çok fazla düşünülmesi gereken bir mesele değildir. Başka bir deyişle yöntem, asıllarla ilgili bir tartışma değil, tali, teknik ve araçsal bir meseledir. İslam sosyolojinin inşa edilmesi içeriksel ve paradig-

matik bir meseledir, ama yöntem meselesi amaca ulaşmak için uygun araçların seçimiyle ilgili işlevsel bir meseledir. Batı sosyolojisinde geliştirilmiş olan yöntem ve teknikler, amaca ulaşmak için rahatlıkla kullanılabilir. Bu konuda ilkesel davranmak, konuyu abartmak ve amacı araca tabi kılmak demektir.

Pragmatik tutumun gerisinde, İslam dünyasında geçerli olan bir bilim sınıflandırmasının da etkili olduğu söylenebilir. Bu sınıflandırmayı yapan kişilerden biri de İbn Haldun'dur. Her ne kadar o farklı bilim sınıflandırmaları yapmışsa da, önemine binaen ve pedagojik amaçlarla bilimlere amaçsal ve araçsal bilimler olarak iki kategoriye ayırmıştır. Ona göre bazı bilimler bizatihi amaçlılar, bazıları da araçlılar. Bu ayırım, bilimler arası ilişkiler açısından son derece önemlidir. Araçlı bilimler, amaçları elde etmek için gerekli olup, bu amaca hizmet etmeleri dolayısıyla değerlidirler. Sözelimi Arapça lisanını öğrenmek, İslamî ilimler için bir zorunluluktur. Bu nedenle Müslüman olan, ama Arap olmayan halklar Arapça eğitimine önem vermişlerdir. Eğer Arapçanın böyle araçsal bir işlevi olmasaydı, acem Müslümanlar elbette Arapça öğrenmeyeceklerdi.

Araçlı bilimler konusunda İbn Haldun'un tezi şudur: Bu bilimlerin geniş ve ayrıntılı bir şekilde öğretilmemelidir. Maksada yetecek kadar öğrenilmesi kâfidir. "Çünkü bu ilimlerden maksat sadece diğer bir ilme âlet olmaktan ibarettir, başka bir gaye yoktur. Bunun içindir ki, bu ilimler bu dairenin dışına çıktıkları nispette maksadın dışına çıkmış olurlar. Bu durumda bu ilimlerle meşgul olmak abes haline gelir. Bununla beraber bu çeşit ilimlerin tafsilatına dalınması, uzunlukları ve teferruatının çokluğu, onlar hakkında melekemin hâsıl olmasını da zorlaştırır. Bu hususun, bizzat maksut olan ilimlerin tahsilini kösteklediği de sık sık görülür. Çünkü asıl gaye olan ilimlere ulaştırılan vesileler uzayıp gitmiştir. Hâlbuki bizatihi maksut olan ilimler çok daha fazla ehemmiyetlidir." (Uludağ, 2004: C II/985).

Her dönemde araçlı ilimlerden biri, bizatihi amaç haline gelmiştir. Böylelikle araçlar, amaçların önüne geçmiştir. Bu, İbn Haldun'a göre eğitimde ve bilim yaşamında sakıncalı bir eğilimdir. Bu

sakıncalı eğilimi, günümüzde de matematik (ya da sayısal ilimler) ve yabancı lisan eğitimi (İngilizce) konusunda görmekteyiz. Bu araç bilimlerin ne işe yaradığının önemi kalmamıştır, çünkü bizatıhi kendileri amaç haline gelmişlerdir.

Bu son ayrımın pedagojik bir değer taşıdığı ortadadır. İbn Haldun için önemli olan amaçsal bilimlerdir, araçsal bilimler sadece bu amaca ulaşmak için gereklidirler. Ya değilse bizatıhi amaç olamazlar. Eğitim ve öğretim sisteminde bu husus yeterince dikkate alınmalıdır. Eğer bu husus dikkate alınmazsa, esas amaçtan sapılmış ve araçlara odaklanılmış olacaktır. Bu eğitimde sıkça yapılan önemli bir hatadır.

Batı dünyasında da buna benzer görüşler bulunmaktadır. Özellikle “metot savaşları”ndan bıkmış ve metodolojiyi daha çok teknik bir desen olarak gören bilim adamları araştırmanın konusuna ve amaçlarına göre uygun yöntem ve tekniklerin seçilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Sözgelimi Hollandalı sosyolog Anton Zijderveld modern zamanlarda özsel akılcılıktan işlevsel akılcılığa doğru bir vurgu kayması olduğuna değinmekte ve bunun sonuçlarının bilim için önemli olduğunu belirtmektedir.

Birbirleriyle bağlantılı değer, norm ve anlamların bilgisi, pek çok yöntem ve tekniğin uygulanmasına dönük beceri arttıkça, azalmaktadır. Refah devletinde yapılan politikalarda durmadan prosedürler üzerinde tartışılmaktadır, fakat amaçlar giderek daha az açık hale gelmekte ve formüle edildiği yerlerde de klişe ve siyasal ideolojilere dönüşerek belirsizleşme tehlikesi içindedir. Çoğunlukla, sanki prosedürler, yöntemler, tekniklerin kendisi amaç olmaktadır. Bu doğal olarak soyutlanmanın doruk noktasıdır!

Zijderveld’e göre, sözgelimi verileri toplama sırasında kültür bilimi olarak sosyoloji dogmatik değildir ve eklektik çalışır. Veri söz konusu olduğunda bu sosyoloji çok az ilke tanır ve çok az seçici davranır. Aslında özsel akılcılığı yükseltmeye yardımcı olan her tür materyal derleme sıcak karşılanır ve faydalıdır.

Türkiye’de İslam sosyolojisinde yöntem tartışmaları konu-

sunda pragmatik yaklaşıma bir örnek olarak din sosyologu Ali Çoşkun verilebilir. İSAV'ın geçtiğimiz aylarda düzenlediği "İslam-Sosyoloji İlişkileri ya da İslam Sosyolojisi" adlı tartışmalı ilmi ihtisas toplantısında sunduğu bildiride "İslâm sosyolojisinde yöntem arayışlarına fenomenolojik yöntem cevap verebilir mi?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Ben şahsen verebileceği kanaatindeyim. Zira bu yöntem İslâm'ın biricikliğini ve özgüllüğünü dikkate alabilen bir yöntemdir. Potansiyelini yorumsamacı ve anti-pozitivist olmasından almaktadır." Müzakere sırasındaki tartışmalarda da yöntem konusuna araçsal yaklaştığını ifade eden söylemini tekrarlamıştır. Fakat bildirisinde bu yöntemin uygunluğunu gerekçelendirmesi, onun aslında pragmatik bir tutumdan daha ileri bir yöntem anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir.

Ona göre hem genel sosyoloji hem de din sosyolojisi alanındaki çalışmalarını fenomenolojik sosyoloji ekolünün en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen Berger; pozitivist sosyolojiye ve dolayısıyla sosyal davranışın meydana gelişinde bireysel aktörler yerine sosyal güçlerin önceliğini ve etkinliğini savunan anlayışa bir tepki olarak doğan ve aslında anlayıcı sosyolojinin bir devamından ibaret bulunan fenomenolojik sosyoloji anlayışının başarılı bir uygulayıcısıdır. Bu ekol tıpkı anlama gibi sosyal olayların dışı yansıyan görünümlerinden anlam dolu özlerine ve iç manalarına nüfuz etmeye çalışan bir sosyoloji akımıdır. Felsefi fenomenolojinin sosyolojiye uygulanması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bir kavram olarak fenomenoloji çift kutuplu bir anlama sahiptir. Dışardan bakılınca bir fenomenin görüntüsünden iç anlamına nüfuz etmeyi ve dolayısıyla onun özünü kavramayı ifade ederken, içerden bir bakışla gizli ve örtülü olan 'kendinde şey'in görünmekle kendini açması (İslâm Düşüncesi'ndeki *Keşfü'l Mahcûb*) olarak tanımlamak mümkündür. Zaten kelimenin ilk kullanıldığı Husserlci felsefi tanımlamada bu özellik dile getirilmektedir. İslâm tasavvuf literatüründe *Keşfu'l-Mahcub* adlı kitabın yazarı Hucvirî'nin mistik tecrübesini ünlü din sosyoloğu Joachim Wach *The Types of Religious Experience* kitabında ayrıntılı olarak tasvir etmiş-

tir.

Bu görüşleriyle Coşkun aslında yöntem tercihini pragmatik nedenlerle değil, ilkesel gerekçelerle temellendirdiğinin pek de farkında değildir. Bu meseleyi şimdi daha geniş olarak ele alacağız ve yöntem tartışmasının teknik değil, daha çok ilkesel (ontolojik temelli) bir tartışma olduğunu ortaya koyacağız.

1.2. İlkesel Yaklaşım

İlkesel yaklaşımı benimseyenlere göre yöntem sorunu, öze ve asılla ilgili bir sorundur. Bu sorunu en azından iki soruyla bağlantılı olarak ele almak gerekir. İlk olarak sosyal bilimlerde belirli bir gerçeklik (daha doğrusu sosyal gerçeklik) görüşüyle işe başlar ve yöntemini bu görüşle bağlantılı olarak tespit eder. İkinci olarak yöntem, sosyal gerçekliğe bir “giriş” yapma meselesidir ve nasıl giriş yapacağız sorusuna bir cevaptır.

İlkinden başlamak gerekirse, şu veya bu yöntemi tercih etmek; yani “izleyeceğimiz yolu” belirlemek, -farkında olunsun ya da olunmasın- gerçeklik hakkında belirli bilimsel-felsefi nitelikli varsayımlarla bağlantılıdır. Sosyal gerçekliğin bilgisine giriş (metot), bu gerçekliğin ne olduğu ve nerede aranması gerektiği fikriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Sözelimi sosyal gerçekliği bireyler üzerinden keşfetmeye kalkışırsanız, parçadan hareketle bütünü anlamaya yönelirsiniz. Bu yöntemde “tümevarım” yöntemi diyoruz. Bazı sosyologlar, toplumu bireylerin bütününden daha fazla bir şey olarak gördükleri için bütünden hareketle bireysel davranışları açıklama eğilimindedirler. Bunlara göre “tümdengelim” yöntemi tercih edilir bir yöntemdir.

İlk yöntemi tercih edenler genellikle nicel bir yöntem olarak anket tekniğini uygulayarak, tek tek bireyler hakkında veri toplayarak bunları geniş topluma teşmil ederler. Kuşkusuz bu yöntemin sunduğu verilerin güvenilir ve geçerli olması yanında temsili bir karaktere de sahip olması gerekir. Ya değilse genellemeler sağlıklı ve tutarlı olmayacaktır, hatta gerçekliği farklı boyutlarıyla gizlemeye ve örtmeye yol açacaktır. İkinci yöntemi tercih edenler, ger-

çekliğe bir giriş kapısı olarak daha kütleli verilere başvurulur. Sözelimi istatistik kurumunun sunduğu demografik, sosyal ve ekonomik veriler üzerinden sosyal gerçekliğı ve buna bağılı olarak bireysel davranışları açıklamaya çalışırlar. Her iki yöntem de aslına bakılırsa nicel yöntemlerdir.

Nicel yöntemlerin ortaya çıkardığı sorunlara karşı nitel yöntemler geliştirilmiştir. Bu anlamda günümüz sosyoloji kitaplarında ve özellikle metodoloji eserlerinde söz konusu yöntemler, bağılı oldukları geleneklerle ve (dez)avantajlarıyla birlikte anlatılır. Bazen bağılı oldukları gelenek ve tartışmalardan kopartılarak anlatılan bu yöntemler, insanlara veri toplamaya yönelik farklı araçlar ve teknikler izlenimi verir. Oysa bu yöntem ve tekniklerin sosyal bilim felsefesiyle, yani sosyal bilimlerin sosyal ontoloji ve gerçeklik anlayışlarıyla yakından ilişkisi vardır. Hatta sosyolojik kuramın sorunları bağlamında söz konusu gelenekler ve yöntemler, aşılması güç dikotomiler olarak ortaya konur ve içinden çıkılması zor sosyolojik sorunlar olarak karşımıza çıkarlar.

Sosyal gerçekliğin algılanması ve tanımlanmasıyla ilgili olarak önerilmiş bulunan yöntem sorununun en çarpıcı olan yanı, sosyal bilimler üzerinde doğa bilimlerinin kurmuş olduğu hâkimiyet ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan pozitivizm ile diğer eleştirel yaklaşımlar arasındaki kavgadır. Bu kavga, sosyolojinin doğuşuyla başlamış ve günümüze kadar farklı biçimler alarak gelmiştir. Modern Batı sosyolojisinin tarihi, bir anlamda doğa bilimlerinin ege-menliğinden kurtulma (*emansipasyon*) mücadelesidir.

Sosyal gerçeklik anlayışlarına göre sosyolojik yaklaşımları/perspektifleri dört grup halinde inceleyebiliriz. Sosyal gerçekliğin ne ve nerede olduğuna ilişkin soruya verilen cevapların bir kısmı, idealistlerle materyalistler arasındaki tartışmadan neşet etmiştir. İdealistler, sosyal gerçekliğı insan zihninde ve onun ürettiği şeylerde ararken, materyalistler sosyal gerçekliğı insanın içinde yaşadığı maddi koşullarda aramışlardır. Bu tartışmanın sonucu olarak ilk gruba giren sosyologlar sosyal gerçekliğı *kültürel* bir varlık alanı görürken, ikinci gruba giren sosyologlar *yapısal* bir

varlık alanı olarak tanımlamışlardır.

Sosyal gerçekliğin neliği ve neredeliği sorusu, bir başka ayırma ve kutuplaşmaya yol açmıştır. Bu da daha sonra yapı-fail dikotomisi şeklinde karşımıza çıkacak olan gerçekliğin aktörlerden mi, yoksa faktörlerden mi oluştuğu sorusuyla alakalıdır. Bu noktada bir kısım sosyolog aktöre öncelik verirken, bir kısmı da faktöre öncelik vermiştir. Bu iki temel tartışma sonucunda dört temel sosyolojik perspektif ortaya çıkmıştır.

- 1) Marksizm: Gerçekliğin yapısal ve faktörel bir tanımını esas alır. Maddi ve ekonomik koşullar (altyapı) toplumun üstyapı kurumlarını (din, kültür, siyaset, ideoloji vs.) belirler. İnsan bilinci ve eylemleri bu yapıların etkisi altındadır.
- 2) İşlevselcilik: Gerçekliğin kültürel ve faktörel bir tanımından hareket eder. Kolektif bir anlam sistemi olarak kültür bireylerden bağımsız bir yapı olarak onları biçimlendirir.
- 3) Mübadele sosyolojisi: Gerçekliğin yapısal ve aktörel bir tanımını esas alır. Aktörler kendi menfaatleri gereği sosyal ilişkileri bir mübadele ilişkisi olarak gerçekleştirirler.
- 4) Simgesel etkileşimcilik, etnometodoloji ve etkileşim kuramları: Gerçekliğin kültürel ve aktörel bir tanımından hareket ederler. Bireyler, anlam yükleyen varlıklar olarak ilişki kurarlar ve bu anlamlara göre eylem yaparlar.

Sosyolojide yöntem ve teknikler meselesini, bu yaklaşım ve geleneklerden bağımsız olarak ele almak yanıltıcıdır. Genel olarak şu söylenebilir: Nicel yöntemler, doğa bilimlerin etkisi altında gelişmiş olan sosyoloji akımları tarafından tercih edilmiş ve kullanılmıştır. Bu gelenekleri yapı ve faktöre öncelik veren yaklaşımlar olarak Marksizm ve işlevselcilik temsil etmektedir. Diğer yaklaşımlar ise, özne ve kültüre öncelik vermişler ve genellikle nitel yöntemleri tercih etmişlerdir.

Nicel araştırmalar bilim adamlarının doğal düzeni incelemek üzere kullandıkları bir dildir ve sosyal dünyayı da, doğal dünya

gibi ele aldıkları için anlamları yorumlamada başarısızlığa uğramışlardır. Deney, anket, resmi istatistik, yapılandırılmış gözlem ve içerik analizi gibi nicel yöntemler bazı sosyal bilim araştırmaları için uygun görülmemektedir. Nicelleştirme kimi zaman yararlı olmakla birlikte temel bazı sosyal süreçleri açıklığa kavuşturduğu gibi bazen de gizlemektedir. Nicel araştırma yöntemlerine karşı yapılan itirazları bazı maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür (Aktaran Jenks, 2012:134).

- 1) Nicel araştırmalar insanlarla ya da alanla hiç ilişki kurmadan ya da çok az ilişki kurarak 'hızlı çözüm' haline gelmektedir.
- 2) İstatistiksel ilişkiler sunulmaktadır ancak bunlar, doğal şekilde meydana gelen etkileşim bağlamında soyut bir şekilde tanımlanan 'değişkenlere' dayalıdır.
- 3) İlişkilerin anlamı hakkında spekülasyonlar sonrasında nicel bilimin kaçınmaya çalıştığı sağduyuya dayalı akıl yürütme süreçleri bu spekülasyonlarda yer almaktadır.
- 4) 'Ölçülebilir' konuların araştırılması, algılanamayan değerler, 'suçluluk' veya 'zeka' gibi son derece problemlili ve güvenilir olmayan kavramların dikkate alınması sonucunda araştırmaya girebilir.
- 5) Hipotezlerin test edilmesi önemli olmakla birlikte tamamen istatistiksel olan bir mantık hipotezlerin geliştirilmesini önemsiz bir konu haline getirebilir ve verilerden hipotezler üretilmesine yardımcı olmada başarısızlığa uğrayabilir.

Nicel araştırma yöntemlerine ve bunların bağlı oldukları geleneğe karşı çıkan sosyal bilimciler onların yöntemlerinin karşısına katılımlı gözlem, görüşme, metinler ve belgelerin analiz edilmesi ve kayıt (ses ve video) cihazlarıyla gerçeğin doğal şekliyle gözlemlenmesi gibi yöntem ve teknikleri önermişlerdir. Yine biyografi ve vakıa araştırması (casestudy) gibi yöntemleri kullanarak gerçekliğin derin ve etraflı bir incelemesine imkân aralamışlardır. Farklı geleneklerden (anlamacı sosyoloji, etkileşimcilik, postmodernizm vs.) hareketle bu yöntem ve teknikler geliştirilmiş olmasına rağmen

men nitel araştırmacıların bir dizi ortak tercihi paylaştıkları görülmektedir (Aktaran Jenks, 2012:127).

- 1) Nitel verilere yönelik tercih, sayılar yerine sözcüklerin ve imgelerin incelenmesini gerektirir.
- 2) Doğal şekilde meydana gelen verilere yönelik tercih, deney yerine katılımlı gözlemi, yapılandırılmış görüşmeler yerine yapılandırılmamış gözlemleri gerektirir.
- 3) Davranışlar yerine anlamlara yönelik tercih, incelenen insanların bakış açlarına göre dünyanın belgelenmesini gerektirir.
- 4) Doğa bilimlerinin bir model olarak reddedilmesi, sosyal dünyanın özde farklı olduğu inancına dayanır.
- 5) Hipotez, test etmenin değil, tümevarımsal, hipotez oluşturan araştırmacıların tercih edilmesini gerektirir.

Çağdaş sosyoloji, yöntem ve paradigma kavgalarıyla geçen uzun senelerden sonra kuramlar ve teknikler konusunda daha eklektik bir yöneliş içine girmiştir. Bunun birçok anlamı bulunmaktadır. Sözelimi eskiden sadece bir paradigmaya ve yöneteme bağlılık, araştırmalarda esas alınırken, günümüzde araştırma sorununun mahiyetine göre kuramsal bir bakış açısı ve buna uygun bir teknik seçilmektedir. Bir araştırmacı, bir dönem bir geleneğe öncelik verirken, şimdi farklı geleneklerin artı değerini ve yöntemlerin farklı türden bilgiler üretmeyi olanaklı kıldığını kavramış durumdadır. Daha yeni ve iddialı bir tutum ise, aynı araştırmada farklı türden, nicel ya da nitel olsun, araştırma yöntem ve tekniklerinin aynı anda kullanılmasıdır. Bu eklektik tutum, bilimde kavga yerine işbirliği imkân sunmakla birlikte bu bazen bir kriz göstergesi olarak da değerlendirilmiştir. Sözelimi Zijderveld, özsel akılcılıktan işlevsel akılcılığa geçtikçe (ki o bunu modernleşme süreci olarak yorumlamaktadır) kuramsal çalışmaların öneminin geri plana itildiğini ve bunun yerine yöntem ve araçlara yönelik bir yoğunlaşmanın geçtiğini iddia etmektedir. Bu sosyolojide kuramsal arayışların sonu olarak görülebilir. Artık Batı sosyolojisi kuramsal çalışmalar alanında tükenmiş ve kendi kendini tekrara düşmüştür.

Bunun en önemli göstergesi, eski akımların kendini “neo” (yeni-pozitivizm, yeni-Marksizm, yeni-işlevselcilik vs.) şeklinde bir öntakıyla yeniden piyasaya sürmeleridir. Sözelimi pozitivizm yoğun eleştirilerden sonra gözden düşmüştür ama pozitivistler gözden geçirilmiş bir pozitivizmi, yani neo-pozitivizmi devreye sokarak varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.

3. İslam Sosyolojisinde Yöntem Arayışları

Yukarıda yaptığımız analizlerden çıkaracağımız en önemli sonuç, Batı sosyolojisinde yöntem arayışlarının kuramsal arayışlardan ve geleneklerden hiçbir zaman bağımsız olmadığı gerçeğidir. Bununla birlikte, son zamanlarda görüldüğü üzere eklektik ve araçsal bir yaklaşım da kendini hissettirmektedir. Ancak bu gelişmeyi Batı sosyolojisinin kendi gelişimi içinde bir yere oturtmak ve öyle değerlendirmek gerekir. İslam sosyolojisi gibi daha hala “oluşmakta olan bir bilim” görünümünde olan bir çalışmanın yöntem konusunda eklektik ve araçsal bir noktadan başlaması onun iddiasını ortadan kaldıracak bir tutumdur. Yeniden Ali Coşkun’un fenomenolojik yöntem önerisine dönecek olursak, bu noktada iki şeyin altının çizilmesi gerekmektedir. İlk olarak Ali Coşkun’un da farkında olduğu üzere fenomenoloji sadece bir yöntem değil, aynı zamanda kuramsal bir bakış açısıdır. Bu bakış açısının, diğerlerinden (pozitivizm başta olmak üzere yapısal-işlevselcilik, mübadele sosyolojisi vs.) üstün tarafları olabilir ve kendine uygun bir yöntemle iş yaptığı söylenebilir, ama bu bakış açısı ve yöntemi ülkemize “İslam sosyolojisi” adı altında transfer etmek Müslümanlara özgü bir çalışma olmayacaktır. Bu transfer işlemi, demin de belirttiğimiz gibi İslam sosyolojisi iddiasını tamamen ortadan kaldıracak bir manevra olacaktır.

İkincisi Batı sosyolojisine yapılan eleştirilerden sonra aynı gelenekten bir sosyolojik kuram ve yöntem devşirmek, kendi içinde bir çelişkidir. Şüphesiz ki bilimsel alışverişlerden korkmamak lazımdır. Batı dünyası da bizden ve farklı kültürlerden bilimsel anlamda yararlanmışır. Paradigma değişiklikleri de önemli olmakla birlikte bilimsel gelişmenin kümülatif/birikimsel olduğu inkar

edilemez. Ama Müslüman dünya kendi birikim ve imkânlarına dayanarak bir şey ortaya koymadan, Batı sosyolojisine yönelik eleştirilerini Batı sosyolojisinden kuramlar ve yöntemler devşirerek sürdüremez, sürdürmeye çalışırsa bu ikna edici ve anlamlı olmayacaktır.

Biz neden bilimsel kavram, kuram ve yöntem geliştiremiyoruz? Bu soruya pek çok açıdan cevap verilebilir, ancak Türk toplumunun tarihsel koşullanmasının bir ürünü olarak öykünmecî bir toplum olmasının bunda önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Son iki yüzyıl boyunca Batı'dan aldığımız ödünç kavram ve kuramlarla düşünüyoruz. Bu taklitçilik hastalığı Türk toplumunun tüm yaratıcı yeteneklerini köreltmiş ve bizi entelektüel olarak bağımlı bir hale getirmiştir. Fakat bu mesele, daha tarihsel ve derinlemesine analiz edildiğinde sadece son iki yüzyıla ait bir mesele olmadığı da görülecektir. Bundan önce de Türkler, temelde konar-göçer ve savaşçı bir millet olduğu için, Orta Asya'dan Batı'ya doğru gerçekleştirdiği tarihsel yolculukta hep kendinden daha ileri yerleşik uygarlıklarla karşılaşmış, askeri ve siyasal olarak onlara hâkim olmakla birlikte, kısa bir süre sonra yerleşik medeniyetler karşısında gözleri kamaşmış ve onlara öykünmeye başlamıştır. Çinlilerle ilişkisi ne ise, Hint, Pers, Arap ve Bizans medeniyetleriyle de ilişkisi hep böyle olagelmiştir. İbn Haldun, ünlü Mukaddime adlı eserinde, mağlup olan kabilelerin galip kabileleri taklit ettiğini belirtmektedir. Ancak kabile toplumlarında medeniyet farklılıkları büyük değildir. Bu ilke, Türkler için tersinden işlemiştir. Nitekim İbn Haldun, İran'ı istila eden Moğolların da sonraki süreçlerde onlara hızla uyum sağladıklarını ve Müslümanlaştıklarını yazmaktadır.

Bugünkü taklitçilik bizi sadece başka bir medeniyetin entelektüel, bilimsel ve teknolojik ürünlerini (yani medeniyetin sonuçlarını) almaya sevk etmekle kalmamış, tarihsel birikimimize de yabancılaştırmıştır. Bu nedenle günümüzdeki yöntem tartışmalarını sağlam bir temelde yürütmek istiyorsak, aşağıdaki ön çalışmaların öncelikli olarak yapılması gerekmektedir:

- 1) İlk olarak İslam medeniyetinin kaynağı olan Kur'an'ın nasıl bir âlem tasavvuru sunduğu ve bu tasavvura bağlı olarak farklı bilgi kaynaklarına nasıl ulaşılması gerektiği konusunda nasıl bir epistemolojik görüş önerdiği incelenmelidir. Kur'an, sıklıkla "Allah'ın ayetleri"nden bahseder ve sürekli olarak bunlara dikkat çeker. Burada geçen "ayet" kelimesinin anlamı Kur'an'daki cümleler değildir, âlemlerdeki "göstergeler"dir, nitekim ayetin kelime anlamı işaret, kanıt ve gösterge demektir. Kur'an'ın göstergebilimsel okumaya dayalı çağrısı, bize yeni yollar ve yöntemler açabilir.
- 2) İkinci olarak İslami bilimlerin hemen hepsinin bir mevzu ve alanı olduğu gibi bir de yöntemi bulunmaktadır. Sözelimi tefsir bilimine ait bir usûl-ü tefsir, hadis bilimine ait bir usûl-ü hadis, fıkıh bilimine ait bir usûl-ü fıkıh bulunmaktadır. Tüm bu usûller, asıllarla bağlantılı olarak işleyen ve kitabı anlamayı mümkün kılan kendine özgü yöntemlerdir. Bu tarihsel ve kültürel birikim sosyal bilimlerin hizmetine koşulmalı ve anlamlı öğeler sosyal bilimler alanına tercüme edilmelidir. Yani kitabı gerçekliği anlamak ve yorumlamak için seferber edilen geleneksel İslami bilimlerin yöntemleri sosyal gerçekliği de anlamak ve yorumlamak için devreye sokulmaktadır.
- 3) Üçüncü olarak ister felsefi gelenek içinden isterse dışından olsun sosyal bilimlere ilişkin yazın ve yazarlar değerlendirilmeli ve yeni bir sosyal bilim için otantik kavram, kuram ve görüşler ile yöntemler devşirilmelidir. Bu bağlamda İbn Haldun ve Mukaddime hala önemli bir değer olarak önümüzde durmaktadır. Bu kaynak hakkında yapılan araştırmalar hızla yöntembilimsel açıdan da yeniden değerlendirilmelidir.
- 4) Dördüncü olarak modern zamanlarda sosyal bilimler hakkında yazıp-çizen ve özellikle de yerli bir sosyal bilim çalışması içinde olan Müslüman yazar ve bilim adamlarının çalışmalarının antolojileri yapılmalı, kitapları çevrilmeli ve analiz edilmelidir. Bu bağlamda Ali Şeriatî, Seyyid Hüseyin Nasr, İsmail Raci Faruki, İlyas Ba Yunus, Ferit Ahmet, Samiye Mustafa

Haşşab, Malik Bin Nebi, Aliya İzzetbegoviç, Ferid Alataş gibi isimler hemen akla gelmektedir. Ancak bunların dışında da başka isimler olduğu muhakkaktır.

- 5) Beşinci olarak Osmanlı ve Türkiye coğrafyasında, Batı'yla temastan sonra yerli bir sosyoloji yapmak isteyen figürler ve çalışmaları (dergiler ve kitapları) tespit edilmeli ve onların katkıları, günümüzdeki tartışma sürecine dahil edilmelidir. Hatta doğrudan akademik olarak sosyal bilimler alanına girmeyen yazar ve aydınların katkıları da dikkate alınmalıdır.
- 6) Son olarak modern zamanlarda gerek Batı'da gerekse Batı-dışında gelişmiş olan sosyal bilim dalları ve bunların imkânları, İslam'ın âlem tasavvuruna uygun düşen unsurları itibariyle taranmalı ve anlamlı katkılar kendi sistemimize adapte edilmelidir. Kültürel ve entelektüel alışverişlerde, bize ait tasavvura uygun düşen kavram, yöntem ve fikirler alınmalıdır.

Böyle kapsamlı bir araştırma ve inceleme, şüphesiz ki belirli bir organizasyon ve entelektüel çabayı gerektirmektedir. Bu işlemleri tek tek bireylerin yapması olası görünmüyor. Bu nedenle ilgili Müslüman kişi ve kurumlar, süreci yönetmek ve yönlendirmek için harekete geçmeli ve sorumluluk üstlenmelidir. Alternatif bir sosyal bilimin geliştirilmesi, yerleşik kurumlar (özellikle Türkiye'de ve benzer ülkelerde) açısından pek mümkün gözükmemektedir. Bu işi, sivil kişi ve kurumlar üstlenmelidir. Kurumsallaşma ve süreklilik, bir netice elde etmek için kaçınılmaz bir önkoşuldur. Eğer bu başarılamazsa, İslam sosyolojisi tartışmaları zaman zaman yapılan ama çoğu zaman kendi haline bırakılan bireysel çalışmalarla sınırlı kalacak ve belki de istenen sonuçlar elde edilemeyecektir. En azından bu iş uzun bir sürece yayılmış olacaktır.

Özetlersek, yerli, İslami ve özgün bir yöntem oluşturmak için bile bir yöntem bulmak ve izlemek gerekecektir. Yukarıda saptadığımız koşullar sağlanır ve çalışmalar yapılırsa mutlaka bir netice alınacaktır.

Kaynakça

- Canatan, Kadir (2013), *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul.
- Coşkun, Ali (2013), *İslâm Sosyolojisinde Yöntem Arayışları, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV) (Basılmamış), İstanbul.
- De Jager, H. & Mok, A.I. (1983), *Grondbeginselen der Sociologie*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Jenks, Chris (2102), *Temel Sosyolojik Dikotomiler*, Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Uludağ, Süleyman (2004), *Mukaddime*, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Zijderveld, Anton (2013), *Kültürel Faktör, Kültür Sosyolojisine ve Metodolojisine Giriş* (Basılmamış).

